

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК НОВОЇ СТАДІЇ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Поширеність термінології постіндустріального (інформаційного) суспільства (ПС) у засобах мас-медіа часто зашкоджує осмисленню системи наукових уявлень про сучасну суспільно-економічну формацію. До того ж, концепція такого суспільства остаточно не сформована, що свідчить про її відносну «молодість» і відкритість для подальшого становлення і розвитку різними дослідниками.

Кажучи про формування будь-якого вчення, у тому числі і постіндустріалізму, слід згадати про залежність критеріїв періодизації історії від суб'єктивних якостей дослідників, що породжує різноманіття історичних концепцій за умови унікальності об'єкта [92].

Дефініція об'єкту співвідношення визначень інформаційного і постіндустріального суспільств, їх економіки, практичні висновки з виявлених теоретичних підходів цікавили багатьох закордонних і вітчизняних авторів. Методологія проблеми найкраще висвітлена у роботах класика постіндустріалізму Белла Д. [1, 2]; дослідження періодизації історії та системоутворюючих ознак періодів наводиться у Тофлерів Е. і Х. [3, 4], Іноземцева В.Л. [5]; глибокі дослідження постіндустріального суспільства під впливом комп'ютерних і мережних технологій, в першу чергу, Інтернету, проводиться у роботах Кастельса М. [6, 7] й Тапскота Д. [8].

Нашою метою тут є систематично дослідити хронологію і сутність виникнення теорії ІС та його економіки у концепції постіндустріалізму, зважаючи на положення усіх вищезазначених робіт і особливо – на тенденції світового соціально-економічного розвитку останніх років.

У класичних роботах американських футурологів, представників інституціоналізму Тофлерів Е. і Х. [3, 4] найбільш «літературно» висвітлюється постіндустріалізм для пересічного читача: вся історія людської цивілізації розглядається як послідовність хвиль, що несуть зміни, і наголошується на головній ідеї кожної хвилі: «Підйом сільського господарства став першим зворотним пунктом у соціальному розвитку суспільства, а наступним стала індустріальна революція» [3]. Такий підхід визначає кожний із зворотних моментів між хвилями, не як самостійну подію, а як потік змін, що рухається з визначеною швидкістю: приблизно десять тисяч років тому розпочалася і повільно поширилася усією землею кулею аграрна революція, котра створила поселення, оброблювані землі та новий образ життя. Другою історичною хвилею стала індустріалізація, яка за декілька коротких століть перевернула життя у Європі і Північній Америці, і продовжує розповсюджуватися на безліч країн, що і досі за своєю сутністю є аграрними. Можливості індустріальної хвилі далеко ще не вичерпані. Однак, за словами Тофлерів, нині спостерігається інший значимий рух: у перші десятиріччя після другої світової війни, як тільки індустріалізація досягла максимальної вершини свого розвитку у західних і північноамериканських країнах, почала здійснюватися третя хвиля, яка може називатися інформаційною. Багато країн знаходяться під одночасним впливом двох або навіть трьох різноманітних хвиль: «У розділеному на три частини світі сектор Першої Хвилі підтримує сільськогосподарські й мінеральні ресурси, сектор Другої Хвилі забезпечує дешеву працю і виробляє масову продукцію, а швидко зростаючий сектор Третьої Хвилі використовує новий спосіб домінування – створення і експлуатацію знань. Народи цивілізації Третьої Хвилі продають інформацію й інновації, менеджмент, культуру і поп-культуру, нові технології, програмне забезпечення, освіту, педагогіку, медицину, фінансові й інші послуги усьому світу» [3].

Ознакою Третьої хвилі Тофлери вважають перехід людства до створення і експлуатації знань. Такої ж думки притримується Іноземцев В. Л., наголошуючи на тому, що на відміну

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ

від аграрного й індустріального періодів, коли людина формувала новий виробничий потенціал під час і в результаті взаємодії з природним середовищем, саме від нього отримуючи можливості для прогресу усього соціального організму, у сучасному періоді основним джерелом прогресу є вже не взаємодія людини і природи, а внутрішній розвиток особистості, її можливість самоудосконалюватися, генерувати знання, здатні змінити вже не тільки оточуючий світ, а і людей» [5].

Такий методологічний підхід до визначення соціально-економічної форми зумовлює труднощі в осмисленні принципів прогресу, який визначається проблемами не тільки соціальними, скільки особистісними, не тільки економічними, скільки психологічними» [9].

У розгорнутому вигляді концепція постіндустріалізму описана у роботі Белла Д. «The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting» [10]. У ній наведене відоме визначення постіндустріального суспільства з систематизацією його ознак: «Це суспільство, 1. в економіці якого пріоритет перейшов здебільшого від виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; 2. у якому клас технічних фахівців і дослідників отримує роль найважливішої професійної групи; 3. ... у якому впровадження інновацій... все більше залежить від теоретичного знання...; 4. ... передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають консультантами, експертами чи технократами» [10].

Спостереження останніх років підтверджують, що світове суспільство продовжує характерно розвиватися за постіндустріальними ознаками. Тенденція прискореного розвитку сфери послуг відзначалася для високорозвинених суспільств Америки, Західної Європи, Північно-східної Азії. Квaziпостіндустріальні країни, до яких належить й Україна, характеризуються поки сталою тенденцією утворення доданої вартості в індустріальному секторі і певними темпами зростання її обсягів у сфері послуг. Подібне спостерігається і для Індії – країни «другого» світу, яка відома оф-шорним програмуванням і зорієнтованістю на міжнародний ауторесінг, але яку не можна віднести до інформаційно розвинених країн. В цілому, для усього світу була характерна тенденція зростання значимості сфери послуг.

Концепція постіндустріального (інформаційного) суспільства у ХХ сторіччі стала фактично єдиною, що підтверджена історичною практикою. Західні суспільства, що переживали на момент становлення основ цієї концепції, у 1970-і роки, глибоку кризу, відновили свій статус лідерів світового розвитку, отримавши перемогу над індустріальними державами, що знаходилися у стагнації. Як було передбачено Беллом Д., Тофлерами, Дракером П. та іншими дослідниками, суспільство масового споживання породило сервісну економіку, а в її межах найшвидкішими темпами став розвиватися інформаційний сектор.

Нині факторами подальшого розвитку і концепції ПС, і його самого, є необерненість змін у ролі внутрішніх ознак людської особистості у сучасному виробництві і швидке розростання межі між постіндустріальним світом і рештою людства за рахунок різних можливостей доступу до інформації і генерування знань [5].

У межах концепції завжди розвивалися різні течії, однією з яких є теорія інформаційного суспільства (ІС). У ній наголошується на технологічному прогресі і кодифікації знань, як підходу, за яким найбільша увага приділяється збереженню формалізованих знань суспільства і обміну ними з допомогою технологічних засобів або без них, з тим, щоб ними скористалися інші члени суспільства. Саме ці фактори підкреслювалися й авторами як єдині системоутворюючі. Первинна поширеність теорії пов'язана зі значними успіхами у розвитку інформаційних (у 1970-х роках), а потім й інформаційно-комунікаційних, або мережних (наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років), технологій. Стала домінувати наукова точка зору, що практично усі соціально-економічні форми існування сучасного суспільства у розвинених країнах визнають вплив техніки і електроніки, особливо комп'ютерів і комунікацій. Тоді ж Дракер П. висловив думку, що інформатизація є швидким заміщенням праці знаннями [11], а в умовах ПС, коли знання, саме так, як в аграрній й індустріальній формаціях – праця, здатні забезпечувати утворення і

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ

самозростання вартості, термін «інформаційне суспільство» став сприйматися як адекватне визначення нової соціально-економічної формації.

Акцентування на понятті інформації пов'язане насамперед з роботами японських дослідників: запропонований ними вперше термін «інформаційне суспільство» стали широко застосовувати після публікації роботи Масуди І. «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [12]. Японські автори теорії ІС наголошували на властивостях саме інформації та її ролі у житті ІС, що знайшло підтримку у певних колах ділової і наукової громадськості, як об'єднуюче гасло для активізації досліджень і підприємницької діяльності. У той же час більшість американських і європейських дослідників – Махлуп Ф., Порат М., Дракер П., починаючи з другої половини 1980-х років, стали акцентувати на значенні не стільки інформації, скільки знань, що утворило низку нових найменувань суспільства Третьої хвилі, для якого так поки і не було знайдено однозначного терміну. Ці назви досить невдало перекладаються на слов'янські мови, тому наведемо їх у оригіналі – knowledge society, knowledgeable society.

Пізніше і апологет постіндустріалізму Белл Д. визнає, що для подальшого формування концепції, з розвитком мережних технологій, слід більше зважати на інформаційні чинники. Конвергенція його ідей постіндустріалізму та ІС спостерігається у виданні у 1980-му р. роботі «The Social Framework of the Information Society» [13]. Тут термін «інформаційне суспільство» виступає вже новою назвою для постіндустріальної формації, що не стільки підкреслює його місце після індустріального суспільства, скільки висвітлює інформацію, як основу його соціальної структури. Бел Д. і в цій роботі, і в попередній – «The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting» [14], пов'язує інформацію з науковими, теоретичними знаннями. ІС Белла Д. має усі ознаки постіндустріального. Однак, якщо у першій роботі електронно-обчислювальна техніка розглядалася ним як засіб, необхідний для вирішення складних завдань з використанням системного аналізу і теорії ігор, то у другій акцентується на об'єднанні можливостей ЕОМ з комунікаційними технологіями: «У сторіччі, що настає, вирішальне значення для економічного і соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини приймає становлення нового соціального укладу, що ґрунтується на телекомунікаціях» [13], цитується за [15].

Слабким місцем теорії ІС вважається те, що її автори, наголошуючи на деяких неглибинних рисах сучасного суспільства, відмовилися від аналізу попередніх стадій соціальної еволюції, фактично протиставивши ІС усім відомим формам господарчої організації. Так, якщо і Бел Д., і Тофлери Е. й Х. підкреслюють спадкоємність постіндустріального суспільства відносно індустріального, у теорії ІС протистояння нової соціально-економічної формації усім попереднім підкреслюється більш жорстко. Побудова ж концепції нового суспільства на акцентуванні тільки однієї з найхарактерніших рис, без взаємозв'язку з особливостями його розвитку на попередніх історичних етапах принижує її прогностичні можливості.

Новий етап у дослідженні П(І)С пов'язується з роботами Кастельса М., Хіманена П., Тапскота Д.: ці дослідники інтерпретують його у контексті розвитку комунікаційних мереж. Кастельс М. найголовнішими ознаками нової формації, якій надається найменування мережної або інформаційної, вважає глобальну економіку і міжнародні фінансові ринки. У трилогії «Информационная эпоха: экономика, общество и культура» [6] він аналізує нові тенденції, що приводять до формування основ нового суспільства. Додаючи до властивостей інформації те, що за природою вона є таким ресурсом, який найлегше перетинає усілякі межі й бар'єри, він розглядає інформаційну епоху як епоху глобалізації. При цьому мережні структури виступають одночасно і засобом, і результатом глобалізації суспільства: «Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження мережної логіки значною мірою відбивається на ході й результаті процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою. Таким чином, влада структури

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ

виявляється сильніше структури влади, а належність до тієї чи іншої мережі, поряд з динамікою розвитку певних мереж відносно інших, є найважливішим джерелом влади» [6].

Тапскот Д. обґрунтовує власні засади цифрового суспільства, або суспільства мережного інтелекту. У роботі «Digital Economy» 1996 року видання [16] він виділяє вузлові ознаки нового суспільства, а саме: 1. орієнтацію на знання, у чому цілком співпадає зі своїми попередниками; 2. цифрову форму надання об'єктів; 3. віртуалізацію виробництва; 4. інноваційну природу процесів у господарстві; 5. інтеграцію; 6. конвергенцію; 7. усунення посередників; 8. трансформацію відносин «виробник-споживач»; 9. динамізм; 10. глобалізацію та інші [16, 8].

Таким чином, усіма дослідниками визнається, що ІС відрізняється від доіндустріальних формацій принциповою зміною в основному виробничому ресурсі і пов'язаними з нею модифікаціями виробничих відносин. У зв'язку з цим в інформаційно розвинених країнах спостерігаються нові соціально-економічні явища, що викликають руйнування вартісних та існуючих соціальних відносин, і цілком не можуть бути пояснені у межах традиційних економічних теорій і концепцій розвитку людини і суспільства.

Знання й інформація були критично важливими елементами і для попередніх способів розвитку людства – аграрного та індустріального, через те, що процес виробництва завжди заснований на певному рівні знань і на обробці інформації. Специфічним для ІС став вплив знань на самі знання, як головне джерело продуктивності: «Перехід від індустріалізму до інформаціоналізму не є історичним еквівалентом переходу від сільського господарства до індустріальної економіки, а також не може привертатися до виникнення економіки послуг. Існує інформаціональне сільське господарство, інформаціональне виробництво й інформаціональні послуги. Змінилися не різновиди діяльності людства, а технологічна можливість використовувати як пряму виробничу силу здатність обробляти і розуміти символи» [6].

Іздала дефініція технології через використання необхідних знань для визначення способів виготовлення речей у формі, що відтворюється, було надана Кастельсом М. учасною ж інформаційною технологією ним вважається сукупність технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (комп'ютерів і програмного забезпечення), телекомунікаціях/мовленні й оптико-електронній промисловості, а також у галузях інженерії [6]. Тапскот Д. також підкреслював, що «...об'єднання галузей обчислювальної техніки (комп'ютери, програми, послуги), зв'язку (телефон, кабельне телебачення, супутниковий зв'язок, радіо) та інформаційного наповнення (індустрія розваг, видавнича справа, інформаційні послуги) утворили в розвинених суспільствах нову галузь» [8]. Однак носієм знань, як основного ресурсу нової економіки, залишається людина, котра отримує їх у результаті цілеспрямованого педагогічного процесу, самоосвіти і життєвого досвіду.

Якщо розглядати історичну ретроспективу, вперше найяскравіше роль людини, як носія знання, виявилася наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя, в період першої індустріальної революції, коли потенціал фундаментального наукового знання був інтерпретований і трансформований у певні прикладні форми діяльності – мануфактури, залізні дороги, пароплави тощо. Як вже згадувалося, за умов технологічної революції носієм знання, основною професійною групою стає інтелектуальний клас технічних фахівців [1, 2]. При домінуванні інформації і знань, як головного ресурсу цифрової економіки, праця перетворюється у своєї виробничій якості і чітко диференціюється у відповідність з характеристиками співробітників: проводиться чітка межа між так званою «родовою» працею – вузько спеціалізованою і жорстко пов'язаною з певним різновидом виробництва, і працею, що самопрограмується, тобто працею експертів, носіїв знань.

Ключовим критерієм розділення цих двох різновидів праці є освіта, в тому числі, самоосвіта, і можливість доступу до її більш високих рівнів, тобто включення до структури праці знань й інформації. Освіта і самоосвіта сприймаються як процеси, через які робоча сила отримує здатність постійно змінювати необхідні для визначеного завдання навички, що

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ

можуть швидко застарівати у зв'язку з технологічними і організаційними змінами, і звертатися до джерел знань для придбання цих навичок. Тобто той, хто отримує освіту (навички) протягом життя, може «перепрограмувати себе» у відповідності із завданнями процесу виробництва, що постійно змінюються у новій економіці. «Родова» ж праця пов'язана з визначеним завданням і не має можливості «перепрограмування»: її виконавці «...можуть бути замінені механізмами або будь-якими іншими співробітниками, тобто якщо вони колективно і необхідні для виробничого процесу, індивідуально їх легко замінити, через те, що додана вартість, вироблена кожним з них, є лише невеликою часткою того, що виробляється установою або для неї» [6].

Інші дослідники протиставляють «родову» працю експансії творчості, яку пов'язують з виходом людини – носія знання – за межі економічних стосунків. Результати творчої діяльності належать перш за все до тих галузей виробництва, при обміні продуктами яких не можна жорстко притримуватися принципу відшкодування [17], тобто галузей економіки знань. Межа між процесами виробництва і споживання у таких галузях нині стає більш умовною: споживання все більшої кількості благ трансформується у продовження їх виробництва (приклад: адаптація програмного забезпечення під специфічні умови установи) і навпаки. Виробництво з масового перетворюється на масово-індивідуальне, зорієнтоване на потреби конкретного споживача. Під час того, як ідеї, підказані споживачами, а також інформація і технології стають частиною продукції, збільшується вміст знань в товарах і послугах [8].

За такого підходу до змін у природі праці, остання, «як будь-яке розумове або фізичне зусилля, цілком або частково спрямоване на отримання будь-яких інших благ, крім задоволення, що отримується безпосередньо від самої здійсненої роботи» [17], протиставляється творчості, як «синтетичному результату розвитку форм людської активності, а саме – як діяльності, що, з одного боку, має осмислений характер, котрий вона успадкує від праці, а, з іншого боку, тієї, що була нахлена внутрішнім побуджуючим мотивом, притаманним її раннім формам. Така активність зумовлена прагненням людини до внутрішнього удосконалення і має риси, що кардинально відрізняють її від звичної усім праці» [17]. Термін «творчість» здається нам не досить вдалим, але за сутністю це категорія, яка адекватно відображає зміни в природі праці у новому суспільстві.

Ці зміни відбуваються у нових організаційних формах, пов'язаних з реалізацією мережних технологій, а саме: дистанційній роботі, на постійній основі чи за гнучким графіком; роботі фахівців у тимчасових віртуальних колективах; самостійній зайнятості й взаємному субпідряді. Праця поступово перетворюється на децентралізовану та індивідуалізовану.

Таким чином, ключовими фігурами в цифровій економіці стають творці знання і ті, хто опрацьовує інформацію, – інформаціональні виробники. Їх виробничий внесок найцінніший для певної фірми, регіону або ж національної економіки. Однак інновації можуть бути реалізовані тільки у системі, що складається з тісно пов'язаних між собою елементів: управління установами, опрацювання знань й інформації та виробництва товарів і послуг. Тому до категорії інформаціональних виробників входять менеджери, фахівці і техніки, що утворюють «колективного співпрацівника» під час кооперації окремих індивідів.

Носії праці, що «перепрограмується», є базовою компонентою і інтелектуального капіталу фірм, і його складовою – людського капіталу, до якого відносять зібрану разом кваліфіковану робочу силу, грамотний менеджмент, ноу-хау фізичних осіб, контракти з видатними фахівцями у тій галузі, до якої належить бізнес. За оцінкою Едвінсона Л. [18], ще у 1996 р. співвідношення інтелектуального капіталу більшості корпорацій і вартості їх матеріальних активів коливалося від 5:1 до 16:1. За минулий період вагомість інтелектуального капіталу тільки зростає, і вартість сучасних компаній визначається, в основному, наявністю в них цього капіталу.

Більшість решти співробітників, що не входять до складу інформаціональних, мають бути віднесені до «родової» робочої сили. Вони звертаються до перших для захисту своїх

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ

позитив при укладенні контрактів, але інформаціональна робоча сила потребує родових співробітників. Це є одним з гострих розмежувань в ІС, що поступово приведе до зникнення класової солідарності індустріальної формції. Індивідуалізація природи праці скасовує стару колективну форму її організації, залишаючи найслабкіші сегменти робочої сили маргіналізовані. Основна маса «родової» робочої сили не має постійного місця роботи, її зайнятість часто носить випадковий, неформальний, або ж навіть кримінальний характер. Ця нерівність між «родовими» та інформаціональними виробниками притаманна інформаційному суспільству, але її виникнення може бути передбачено і пом'якшено інформаційною державною політикою [6], як це, наприклад, відбувається в ІС скандинавських країн.

Крім якісних ознак, про досягнення суспільством рівня постіндустріального й інформаційного свідчать деякі кількісні чинники, наприклад:

певний відсоток населення, зайнятого у сфері послуг і сфері інформаційно-інтелектуальних послуг. Якщо у сервісі зайнято 50% працездатного населення, вважається, що країна досягла постіндустріальної фази свого розвитку; якщо ж більше 50% зайнято у сфері інформаційно-інтелектуальних послуг, суспільство стало інформаційним. За цим критерієм США вступили у постіндустріальний період свого розвитку в 1956 р., а ІС стали у 1974 р.

рівень забезпеченості комп'ютерною технікою та інтернетизації суспільства. Якщо доля користувачів Інтернет у загальній кількості населення країни перебільшує 10%, зміни у суспільстві стають незворотними з точки зору розвитку нових соціально-економічних процесів [19].

Формальних ознак, однак, занадто мало для віднесення того чи іншого суспільства до певної соціально-економічної формції. Так, кількість користувачів мережі ніяк не може повстати повної уяви про масштаби формування інформаційного суспільства в певній країні: це є необхідною, але не достатньою умовою для розвитку електронного бізнесу. Наявність значної кількості користувачів мережі не обов'язково свідчить саме про високий рівень активності агентів економіки інформаційного суспільства. З іншого боку, проблеми доступу є не єдиною перешкодою на шляху її розвитку: тут більш важливі нормативно-правові засади, управлінська культура на підприємствах, позиції і звички споживачів. Значну кількість тенденцій, що впливають на становлення ІС, досить важко виявити через статистичні чинники. Однак, за умов відсутності реально зіставної глобальної статистики про інтенсивність застосування мережі на противагу абсолютній кількості людей, що мають доступ до Інтернету, оцінки кількості користувачів надають хоча й не ідеальну, але просту уяву про те, чи є у суспільства фундамент, організаційно-матеріальна база для інформаціоналізації, включаючи обізнаність про Інтернет, доступ до нього, досвід застосування і довіру до передачі інформації через відкриту мережу. Регіональні ж порівняння ж цього чинника частково демонструє глибину цифрового розриву між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються.

Таким чином, для кожної держави важливий принциповий аналіз внутрішніх передумов для виникнення спочатку перших «пагонів» нового суспільства, а потім – їх розвитку і трансформації у розвинені форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В. Л. Иноземцев (пер. с англ.) / Д. Белл. – М.: Academia, 1999. – 787 с.
2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / Под ред. Гуревича П. С. (пер. с англ.) – М.: 1986. – С. 330-439.
3. Тоффлер Э. Создание новой цивилизации. Политика третьей волны / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер // Центральная Азия и культура мира. – 1998. – № 2-3 (5-6). – С. 43-67.

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРІ